

Муалла Уйду ЮДЖЕЛ

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ИСЛАМ ДІНІН ҚАБЫЛДАУ ПРОЦЕСТЕРІ МЕН СЕБЕПТЕРІ

В статье автор объясняет обширно рассматривает процессы и причины принятия религии ислам тюркскими народами

Yazar Türk halklarının İslam dinini kabullenme sebepleri ve süreçlerini detaylıca incelemiştir.

Түркі халықтары Орта Азияда, Кавказда және Оңтүстік орыс жазығында бетпе-бет келген ислам дінін өз сенімдеріне лайықты түрде қабылдады. Орта Азия аймағында түргештер мен қарлұқтар алғаш рет мұсылман әскерімен кездескен кезде, Оңтүстік орыс жазығында хазарлар алғаш болып ислам дінімен танысқан. Түркілер бірнеше тайпаларға бөлінгені мәлім. Міне, түргештерден бастап Орта Азияда бірнеше ұсақ мемлекеттер құрған әлгі тайпалар арасында әсіресе, Мауреннахрды мекендеген Оғыз мемлекеті мен Солтүстік Кавказда өмір сүрген Еділ бұлғарлары түркі халықтары тарихында ислам дінін қабылдаған алғашқы түркі мемлекеттері болып табылады [1].

Түркі халықтары мен мұсылмандар арасындағы алғашқы байланыс 642 жылғы Нихавенд шайқасынан соң мұсылмандардың Иранды жаулап алуы аяқталғанда басталды. Ал осы кезеңнен бұрын бір-бірінен палғай өлкелерді мекендеген түркілер мен арабтар Сасанид империясы арқылы бір-бірін сырттай таныды. Халифа Омардың заманында (634-644 ж.ж.) жасалған шапқыншылықтар нәтижесінде мұсылмандар Хорасанда, Мауреннахр мен Кавказда түркі халықтарымен бетпе-бет келді. Ислам тарихында омайядтар билік құрған кезде, мұсылман-арабтар Сирия мен Иранды жаулап, Мауреннахрға ұмтыла бастады. Осы сәтте арабтар мен түркілер алғаш рет бір-бірімен ұшырасты. Осы дәуірде Түрік қағанаты әлсіреп, тәуелсіз ұсақ билеушілер Мауреннахр өлкесінде билік жүргізіп жатқан болатын. Аталған өлкені бағындыру Кутайба ибн Муслимнің Шығысқа жасаған жорықтарында Түрік қағанатының Батыс қанатында орналасқан Түргеш билеушілері араб басқыншыларына соққы бере білді (745 ж.). Түрік қағанатының әлсіреген шағында түркі жұртына Шығыста қытайлықтар, Батыста арабтар көз аларға бастады. Осы дәуірде Мауреннахр жерін қорғау қарлұқтардың еншісіне тиді. Араб емес мұсылман халықтарына әділетті түрде тең құқық бермегеніне байланысты омайядтар билеген халифатта мазасыздық белең алды және билік басындағыларға қарсы шыққандар омайядтар династиясын құлатып, аббасидтер мемлекетін құрды (750 ж.). Аббасидтер династиясының халифалық билікке қол жеткізуі нәтижесінде өзге халықтармен қатар түркі халықтары да арабтармен текетіресті тоқтатты. Аббасилер дәуірінде ғасырға созылған араб-түркі күресі жаңа арнаға түсті. Осы сәтте Түркістанда билік

жүргізуді және түркі елін бодан қылуды жоспарлаған Қытай Түрік қағанатының, омайядтар династиясының құлауын пайдаланып, Батыстағы қарлұқ еліне баса көктеп енді (747 ж.). Осыған орай қарлұқтар аббасидтердің хорасандық губернаторынан көмек сұрады. Аббасидтер өкіметі өтінішті қабыл етісімен армиясын қытай әскеріне жөнелтті. Түркі-мұсылман бірлескен әскері Талас өзені бойында, бүгінгі Алматы қаласына жақын Таласта Қытай әскерімен кездесті. 751 жылдың тамыз айында бес күнге созылған кескілескен пайқас нәтижесінде қытайлықтар шығынға ұшырап, пайқас алаңын тастап қашты [2].

Талас шайқасы түркі халықтары мен мұсылмандар арасындағы қарым-қатынасты жаңа кезеңге алып барды. Себебі, осы шайқас қанша жылдардан бері созылып келе жатқан екі ел арасындағы күресті елдікке айналдырды. Осы оқиғадан соң түркі халықтары мен арабтар арасында бейбіт сауда-саттық байланыстар басталды және бұл ислам дінінің түркі халықтары арасында таныла, тарала бастауын қамтамасыз етті.

Каспий теңізінің солтүстігінде хандық құрған Еділ бұлғарлары 920 жылы мұсылман мемлекеті ретінде танылды. Еділ бұлғарларының қағаны Алмұс аббасид халифасынан ислам дінін үйрететін дін иелерін жіберуді өтінген. Осы дәуірлерде, яғни, 925 жылы Мауреннахр елінде құрылған Оғыз Ябғу мемлекетінде өмір сүргендердің көпшілігі ислам дінін қабылдағандығы баяндалады: олар – үлкен Мерке елді мекенінде алғаш мекендеген оғыздар [3].

942 жылы Қарахан мемлекетінің билеушісі Сатұқ Бұғра хан ислам дінін қабылдап, әлгі діннің Орта Азияда тез таралуына жағдай жасады. Ал Батыста хазарлар мемлекеттік дін ретінде исламды мойындамағанмен, түркі халықтары тарихында мұсылмандық түркі әскерлерін алғаш болып жасақтады. Араб жазбаларында алғашқы мұсылман түркі әскерлері «арси», «аррилер» деп аталды [4]. Түркі халықтарының ислам дінімен танысу кезеңі VII ғасырдың соңы мен VIII ғасырдың басында болғанмен олардың халық ретінде әлгі дінді тобымен қабылдауы X ғасырдан басталады.

Түркі халықтарының 350 жылға созылған исламдану процесінде олардың мұсылман болуына жағдай жасаған себептер қандай? Құдайлық діндердің ешбірі себепсіз туындамағандығы, ешбір халық себепсіз бір дінді қабылдамағандығы анық. Құран Кәрімдегі «біз бір қауымға бір пайғамбар жібердік» [5] деген мағынадағы аят түркі халықтары арасында пайғамбардың жіберілгендігін қуаттай түседі: бұл мәселе Түркияда ұзақ уақыт бойы зерттелген. Әрине, түркі халықтары бейхабар күйде ислам дінін қабылдай салмады, керісінше, VIII ғасырдан бастап, ұшырасқан мұсылмандардан исламның ұстындарын үйрене, оның тәңіршілдік сенімге жақындығына көз жеткізе бастады [6].

Ежелгі түркі халықтарының діні – тәңіршілдік сенім мен ислам діні арасындағы ұқсастықтарды төрт топқа бөлуге болады.

а) **Діни өмірдегі ұқсастықтар:** тәңірдің бір, теңі мен ұқсасы жоқ, ол адамзаттың жаратушысы екендігіне сенім, тәңірге ғана құлшылық жасалады деген принцип, сауапты істер мен күнә, періште-шайтан, жұмақ-тозақ, рухтың мәңгілігі, о дүние, қиямет, әруақтарға ас беру, мазарларға зиярат жасау, мазарларға көк тас қою, құдайға құрбандық палу сияқты сенімдер мен рәсімдер.

ә) **Жанұя өміріндегі ұқсастықтар:** Үйлену (шаңырақ көтеру), бала өсіру, қыз балаға көңіл бөлу, әке-шешеге (үлкендерге) құрмет көрсету, ойнастыққа (зина) тиым салу және балалы болу.

б) **Мемлекеттік басқармадағы ұқсастықтар:** қаған-халифа, таққа отыру құқығының құдай тарапынан берілуі – Зилуллаһи фи-л-Арз, құт, саяси билік, той-хан кеңесі, әйел (хатун), тәуелсіздік, әлемге билік жүргізу, алыштық-ғази, тұтқындарға жақсы қарау және елшілік.

в) **Әлеуметтік өмірдегі ұқсастықтар:** бір сөзді болу, өтірік айтпау, кешірімді болу, ізгі іс істеу, оң жақты жоғары қою, тазалық, доңыз етін жемеу, қонақжайлық, темір мен қара түске мән беру, 7, 9 және 40 сандарының маңызы, құқықтық жазалар [7].

а) **Діни өмірдегі ұқсастықтар:** түркі халықтарын ислам дінін мойындауға жол ашқан басты себеп – құдайдың бір екендігі жайлы сенім. Алланың бірлігі туралы сенім түркі халықтары арасында кең таралған. Ежелгі түркілердің тәңіршілдік сенімінде тәңір біреу ғана, оның ұқсасы мен теңі жоқ, оның мекені – көк аспан, сондықтан, ол «көк тәңір» деп аталады. Дін иелерін алдына шақырғанда Манғу қаған: «Біз жалғыз тәңірдің бар екендігіне, оның алдында өмір сүргенімізге және оның әмірімен өлетінімізге сенеміз» [8], – деген. Ал ислам сенімі бойынша Алла – бір, бірақ, ол – барлық жерде. Көк тәңір барлығын бақылап отырады, естиді, өмір сүреді және тек өзіне тән болғаны сияқты ол әуелден бері бар, ешкімге ұқсамайды [9]. Ислам сеніміндегі Алланың субстанциясы мен атрибуттары осыған ұқсайды: уаджибу-л-вуджуд, бақа, қиям би нафсиһи, уахданиат, хаят, илм, қудрат, калам, ирада, басар.

Орхүн ескерткіштерінде де, Қытай жылнамаларында да түркі халықтарында адамның тәңір тарапынан жаратылғандығы туралы сенім болғандығы баяндалады. Мысалы, Орхүн ескерткіштерінде Білге қаған «жоғарыда көк тәңір, төменде күңгірт жер жанасқанда екеуінің арасынан адам баласы жаратылған» [10], – деп жазылған, яғни, адам көк аспан мен топырақты жер арасында жаратылған. Мұсылмандардың қайнары – Құран Кәрімде адамның Алла тарапынан жаратылғандығы турасында көптеген аяттар орын алған.

Ежелгі түркі халықтары сәжде жасауды «жүгіну» деп атады және тәңірге жылына үш рет қағандарымен бірге халық биік төбе басына шығып күнді артқа алып иілегін [11]. Ислам дінінде де Алла құлдарының өзіне құлдық ұруын бұйырған және оның айқын мысалы намаз екендігі даусыз.

Ежелгі түркілер сауашты «муян», «буян», күнәні «язуқ» деп атады. Жасалған ізгі істеріне орай сауап алатындығына, істеген жаман амалдарына қарай күнәһар болатынына сенген. Ежелгі түркілер өлгеннен соң дүниеде істеген жақсы-жаман істеріне қарай жұмаққа, яғни «уч бардыға» немесе тозаққа, «тамуғ-тамулусқа» кіретініне және бір күні тірілетініне сенді. «Тын» деп аталатын рух мәңгілік, ол бір күні міндетті түрде есеп береді деп білді, олар. Ежелгі түркілер тіршіліктің соңы міндетті түрде келеді деп сенді және келешектегі сол күнді «келгенджі жақ» деп атады. Олардың сенімі бойынша өлген соң адам қайта тіріледі. Ислам дінінде де құлдардың есеп беретін күні «қиямет» болып есептеледі. Рух – мәңгілік және оның мекендейтін жері – о дүние (ахирет). Ахирет өмірі туралы сенім Құранда да, хадистерде де мольнан кездеседі [12].

Ежелгі түркі халықтары ізгілікке бастайтын және рухтарды жамандықтан қорып жүретін періште рөліндегі «ұмаймен» қатар, зұлымдықтың өзегі, тәңірге қарсы шығушы шайтан рөліндегі «иектің» бар екендігіне сенді, олар иекті рухтарынан аластатуға тырысты.

Түркілік сенімде шайтан, өзге бір аты бойынша «қайра хан» жер асты әлемінің иесі болап саналады. Ислам сенімінде де шайтан – Алла тарапынан жұмақтан қуалған періште және ол – Алламен бәсекелес жаратылыс. Дүниедегі адамдар үшін зиян деп саналған тиымдар және арам деп саналған жамандықтар оған тиесілі.

Тәңіршілдікте де, ислам дінінде де адамдар табынатын құдайына құрбандық шалады. Құрбандық малы ретінде түркі халықтарында жылқы, қой, ал ислам дінінде сиыр, қой және түйе саналды [13].

Жерленген мүрденің орны белгілі болу үшін мазарға көк тас қою дәстүрі екі сенімге де тән. Түркі халықтарында мазарларға, әдетте, көк тас (балбал) қойылса, ислам дінінде оған белгілі тәртіп қойылмағанмен, көбінесе, тақта орнатылған. Мазарларға зиярат жасау екі сенімде де маңызды орынды алады. Өлген жақындарының күнәсін кешіруді тәңірден немесе Алладан тілеу екі сенімге де тән құбылыс. Сонымен қатар өліге ас беру немесе «иоғ асы» деп аталатын ғұрып та түркі халықтарында кең таралған. Мұнда өлі рухтың құрметіне келгендерге ас таратылады [14]. Жасалған дұғаның арқасында әруақтардың рахат табатынына және күнәларының кешірілуіне көмекші болатынына олар сенген. Мұндай сенім ислам дінінде де бар: мүрде жерленген күні оның рухына Құран бағышталып, тағам таратылады.

ә) **Жанұя өміріндегі ұқсастықтар:** жанұя үйлену арқылы қалыптасады. Ежелгі түркі халықтары сенімінде де, ислам дінінде де үйленуге ерекше көңіл бөлінген және бойжеткен мен бозбаланың бас қосуы қадағаланған. Мұхаммед пайғамбар: «үйленіңдер, көбейіңдер», - деп оның мәнін түсіндіріп кеткен. Шаңырақ көтеру мәселесінде түркі халықтарында да, ислам дінінде де жағдайға байланысты болумен қатар, бір әйелмен

үйленуді басты негіз ретінде алған. Жанұядағы ең басты міндет әйелге жүктелген, сондықтан, әйелге ерекше мән берілген. Ежелгі түркі халықтарының әлеуметтік өмірінде әйел барлық салада кездеседі. Қажет жағдайда ол шайқаста қолбасшы, билеуші бола тұра үйінде ана болап табылады [15]. Ислам діні әйелге ең алдымен ана болғандықтан аса құрмет көрсетеді және «жұмақ – аналардың аяғының астында» деп оны қуаттай отырып, жұмаққа баратын жол анаға жақса қарау арқылы екендігін түсіндіруге тырысқан.

Ежелгі түркі халықтары қыз балаға ерекше мән берген және оған қонақ ретінде құрмет көрсеткен. Өмір толқынына берік болу үшін олар қыз баланы шыдамды етіп тәрбиелеген. Ислам дінінде де қыз балаға ерекше көңіл бөлу қажеттігі ұсынылады. Баласыз жанұяларға бала асырауға мүмкіндік берілген. Асыранды баланы ежелгі түркі халықтары «тутунджу» деп атаған. Оның мағынасы – «алынған», «қолға ұсталған» бала. Екі жанұя арасында келісім жасалса, баланы алған жанұя отағасы «мен алдым», берген жанұяның әкесі «мен де бердім», деп оны хатқа түсірген және қол қойған. Түркі дәстүрі бойынша асыранды бала осыдан соң өмірінің соңына дейін отбасының қасында болып, мұра алу құқығына ие болған [16]. Ал мұсылман құқығы асыранды баланың тек есейген шағына дейін жанұямен бірге болуына рұқсат етеді және ол мұрагер бола алмайды.

Зина жасу ежелгі түркі ғұрпында да, ислам дінінде де ауыр қылмыс саналады. Ежелгі түркі ғұрпы бойынша екі адамның куәлігімен ойнастық қылған әйел мен ердің қолдары мен аяқтары бук ағашына байланады. Бук ағашына байлаудың мәні – ағаш бұтақтары жел соққанда созылады. Ал ағашқа байланғандардың аяқ-қолдары жел соққанда созылған бұтақпен қатар керіледі және азапталады. Бұл жаза зинақорлар жан тапсырғанға дейін созылады. Түркі халықтары: «Біз оларды күн мен жауын өтіне тастадық, ыстық-суықтан қиналып өлсін», – деп өз наразылықтарын оларға білдірген. Жазаның мұншалықты ауыр болуы өте сирек кездесуіне байланысты екендігі мәліметтерде баяндалады [17]. Мұсылман құқығында зина жасаған адамға дүре соғылады, абақтыға жабылады.

Ислам діні әке-шешеге және үлкендерге көңіл бөліп, оларға жақсы қарауға кеңес береді және Құранда «егер аналарыңнан немесе әкелеріңнен бірі сендердің қолдарыңда қартайса, оларға «уһ» деп те айтпаңдар», деп бұйырған. Ежелгі түркі халықтарында да қаған «мен елімде балалар мен көрілердің бейбіт өмір сүрулерін қалаймын», - деп үлкендерге деген құрметін білдірген [18].

б) Мемлекеттік басқармадағы ұқсастықтар: Ежелгі түркі халықтарында мемлекет билеушісі «қаған» деп аталды. Бірақ, хан тағына ол өздігінен емес, тәңір тарапынан тағайындалған. Азиялық ғұн мемлекетінің қағаны Попо (V ғ.) «Менің билігім тәңір тарапынан», – деп түркілік дүниетанымды паш етті [19]. Ал ислам діні бойынша мемлекет басшысы – халифа және ол Алланың қалауымен осы дәрежеге жеткен. Сондай-ақ

мемлекет пен халықты басқару құқығы тәңір тарапынан берілген, бұл саяси билік болып табылады, бұл ежелгі түркі тілінде «құт» деп аталған. Құт – тәңір атымен әлемді билеу және билік жүргізу [20]. Мұсылмандық түсінікте де халифалар өздерін «зилуллани фи-л-арз», яғни, «Алланың жер бетіндегі көлеңкесі», деп есептеген. Саяси биліктің мақсаты – адамдарға өз құқықтарын беру және елді әділетті түрде басқару. Теңдік пен әділеттік түркі халықтарында да, ислам дінінде де өте маңызды болды. Алайда, әр адамның шартына қарай әділ әрекет ету өте қиын. Халықтың молшылық пен тыныштықта өмір сүруін қамтамасыз ету қаған мен халифаның міндетіне жатады. Халықтың жасаған қылмысы оның басшысына байланысты, себебі, ол жақсы басқара алмаса, адамдар қылмысқа барады. Түркі халықтарында хаңдық ең маңызды қызмет болып саналады, қаған жалаңаштарды киіндіретін, аштарды тойдыратын, әділетті орнататын басшы болуға міндетті [21]. Дегенмен, ежелгі түркі халықтарының мемлекеттік жүйесінде тек қана қағанның ғана сөзі өтімді бола бермейді, оның барлық бұйрықтары орындала бермейді. Әлгі бұйрық пен шешім «тойда» бекітіледі. Мемлекетке қатысты барлық мәселелер тойда, яғни, құрылтайда заңдастырылады [22]. Мұсылмандық мемлекет құрылымында осы сияқты жүйе қалыптасқан, мемлекеттік проблемалар кеңес арқылы жоғарғы мәжілісте шешілген және мемлекет басшысы – халифалар ғұламалармен ақылдаса отырып, ортақ шешім шығарған. Халифа жеке басымен үкім шығара алмайды, алайда ол кейінгі кезеңдерде өзгеріске ұшыраған.

Ежелгі түркі халықтарында мемлекетті ері дүние салған жағдайда немесе жорыққа кеткенде әйелі (хатун) басқарды. Түркі халықтары тарихында ерінің өлімінен соң мемлекетті басқарған талай әйел билеушілерді кездестіре аламыз, мысалы, Сабир қағанның жұбайы Боғарық (520 ж.) ел билеген [23]. Ислам діні бойынша қажет жағдайда әйелге халифа болу құқығы беріледі. Десек те, қағанның немесе халифаның билеген мемлекеті мен халқы тәуелсіз болуы тиіс. Ежелгі түркі халықтарының тәуелсіздікке берген маңызы Орхун ескерткіштерінде былай баяндалады: «Ей, түркі елі, тәуелсіздігіңді жоғалттың, өлдің, енді не болдың, қаның судай ақты», - деп бодандықты өлім деп санаған [24]. Мұсылман құқығында мемлекет «дару-л-ислам» және «дару-л-харб» болып екіге бөлінеді. Ислам дінінің мемлекет ішінде еркін таралуы әлгі мемлекеттің дару-л-ислам, яғни, ислам діні өркен жайған ел болуына байланысты.

Ежелгі түркі халықтарында тәуелсіз елдің азаматының кіндік қаны тамған жер «отан» болып табылады. Сондықтан, туып-өскен отан топырағы – қасиетті және ол қасық қаны қалғанша жаудан қорғалуы тиіс. Ұйғырларға тән «Құтты тау» аңызы түркі халықтарының отанға деген құрметін айқын түсіндіреді [25]. Ал ислам діні бойынша Мұхаммед пайғамбар: «отанды сүю – иманнан» дей отырып, мұсылмандарды өз отандарын сүюге шақырған. Түркі халықтарында төренің, яғни, түркілік әділеттің бүкіл жер бетіне таралу қажеттігі жайлы сенім орын алған және бұл әлемді билеу түсінігін

айшықтайды. Аталған көзқарасқа қарағанда «күннің туған жерден бастап, батқан жерге дейін бүкіл әлем түркілердің қол астында болуы тиіс». Бұған әрине, тек тәңір атымен және оның көмегімен қол жеткізіледі. Оғыз қаған дастанынан бастап, бірнеше жыр-дастандар мен аңыз-әпсаналарда аталған көзқарас айқын түрде орын алған [26]. Мұсылмандық түсінік бойынша бүкіл әлем ислам дінін қабылдауы тиіс, оған Алланың дінін тарату үшін жихад жасалады. Жихад, яғни, Алла жолында жан бергендер шейіт деп есептеледі: «Алла жолында өлгендерді өлі демедер, олар тірі және жұмаққа кіру оларға тән», дей отырып, осы жолда соғысқандардың сыйы – жұмақ екендігі қуатталады. Ежелгі түркі халықтарында тәңір атымен әлемді бағындыруға аттанғандар жан тапсырса, олардың рухтары жұмаққа ұшты деп саналып, қаһарман-батырларды көк аспанда алып жүрсін деген сеніммен аттарын да бірге көмген. Осы жолда шайқаста жараланғандар немесе аман қалғандар «алып», «алып ерендер» деп аталды және халық арасында құрметке бөленді. Ислам дінінде де олар «ғазилер» деп құрметтелген.

Шайқас кезінде қолға түскен тұтқындарға түркі халықтары тимеген, тіпті, қонақ ретінде құрметтеген. Ислам дінінде де тұтқынды азаптамауға кеңес беріледі. Шайқасқа дейін келген елшілерге де құрмет көрсетілген. Түркі халықтарында «елшіге өлім жоқ» деген принцип олар ислам дінін қабылдағаннан кейін де күшін жоймады [27].

в) Әлеуметтік өмірдегі ұқсастықтар: Ежелгі түркі халықтарының әлеуметтік тұрмыс-тіршілігінде сөзде тұру басты мәселе ретінде қаралды. Айтылған сөз атылған оқпен бірдей деген қанатты сөз осы принципті білдірсе керек. Сөзге тұратын адам қоғамда құрметке бөленері хақ. Ал екі сөйлеген адамның қадірі епқапан болған емес. Ислам діні бойынша Алла құлдардың үнемі тура сөйлеуін бұйырып, жалғандыққа орын бермеген және өтірік айту үлкен күнә екендігін ескерткен. Адамдардың бір-біріне кешіріммен қарауы, ізгі іс атқаруы екі дүниетаным үшін де жағымды амал болып табылады.

Ежелгі түркі халықтары оң жақты сол жақтан жоғары тұрады деп білген. Мемлекет басқармасында да, өз өмірлерінде де олар оң жақты жоғары қойған. Түркі халықтарында мемлекет оң және сол екілігі ретінде екіге бөлінді, оң жақ үнемі сол жақтың алдында келді. Ұйғырларға тән құжаттарда «біз оң жағымызды сол жағымыздан жоғары қоямыз», деген сөйлем осының айқын мысалы болып табылады. Мұсылмандықта да әсіресе, оң қолға мән беріледі және адамдарға тағамды оң қолмен жеуге кеңес беріледі.

Ежелгі түркі қоғамы мен ислам діні арасындағы басты ұқсастықтың бірі – тазалыққа мән беру. Ежелгі түркі халықтары арасында балаларды «арығы», яғни, «қасиетті» таза деп атау осыған байланысты болса керек. Ислам діні мүміндердің үнемі таза болуын қалайды, аяттарда да, хадистерде де осы тақырып көп баяндалған. «Тазалық – иманның жартысы», - деген хадис мұның айқын мысалы.

Түркі халықтары ерекшеліктерінің бірі – олардың қонақжайлығы. Түркі тілдеріндегі «қонақ асы» келген қонақтарға тартылатын таңдаулы

тағам болап табылады. Қонақ дегеніміз – құдайы қонақ, сондықтан, оларға ерекше ілтипат көрсетілуі тиіс: үйде не бар болса олармен бөлісу міндетті. Ислам дәстүрінде келген қонақ өз несібесімен келеді және үйге береке алып келеді деген сенім қалыптасқан. Мұхаммед пайғамбардың хадистерінде қонақтарды жақсы қарсы алуға кеңес беріледі.

Исламға дейінгі түркі халықтары түстер арасынан қараны жоғары қойған және оған ерекше мән берген. Оның әртүрлі мәні бар: қорқыныш, қатаңдық, ұлылық және тәуелсіздік. Ислам дінінде де Қағба қабырғалары қара жапқышпен көмкерілген.

Темір – ежелгі түркі халықтарының өмірімен тең. Ол – шайқаста, тұрмыс-тіршілікте таптырмас құрал. Сондықтан Орхун ескерткіштерінде де, аңыздарда да түркі халықтары темірші халық ретінде дәріптеледі. Ислам діні бойынша темір қару жасауға қолданылды және ат әбзелінде темірдің маңызы артты.

2500 жылдық тарихында түркі халықтарының назар аударарлық тағы бір ерекшелігі – доңыз етін жемеуі. Түркі халықтары доңыз етін тамаққа пайдаланбағаны сияқты сауда-саттық мақсатында оларды асырамаған. Мәліметтерде түркілер «доңыз етін ұнатпайды және жемейді», деген сөздерді көптеп кездестіруге болады. Ал мұсылмандар доңыз етін харам деп біледі. Ежелгі түркі халықтары 7, 9 және 40 сандарына ерекше мән берген. Мысалы, дүниеден өткен адамның басынан 7 немесе 9 мәрте айналған, қайтыс болғаннан 40 күн өткеннен соң оның атына ас берген. Ал ислам сенімі бойынша Алла әлемді 7 күнде жаратқанына байланысты 7, Құрандағы әрбір әріптің тоғызыншысы қатаң болғандықтан 9, хазіреті Мұхаммед 40 жасында пайғамбар болғандықтан 40 сандарына көңіл аударған [28].

Әлеуметтік өмірдің ішінде жазалар да анық байқалады. Түркі қоғамындағы ұрлыққа ең ауыр жазалардың бірі берілген. Екі адам біреудің жасаған ұрлығына куәлік берсе, әлгі адамның ұрлығы дәлелденісімен оған өлім жазасы кесіледі. Алты көпшелі дала мәдениетімен өмір кешкен түркі халықтарында жылқының орны бөлек, сондықтан ат ұрланса, ұры өлім жазасына кесілген [29]. Мұсылман құқығы бойынша алдымен ұрлық жасауға итермелеген себептер қарастырылады, егер оның ешбір себебі болмаса, ұрының қолы кесіледі. Қылмыс жасаған адамға түркілік дәстүрде де, мұсылман құқығында «қысас» жазасы беріледі, яғни, өлген адамның жақындары өлтірген адамның жақындарын өлім жазасына кеседі немесе екі жақ келісе отырып, құн төлеумен мәселені шешеді.

Жоғарыда баяндалғаны сияқты түркі халықтары өз сенімдеріне сәйкес келгеніне байланысты ислам дінін шын ықыласпен қабылдады. Тіпті, ислам мәдениетінің одан ары дамуына өз үлестерін қосты: өнерде, поэзияда және әдебиетте ол айқын байқалады. Мұхаммед пайғамбардың «түркілер сендерге тиіспесе, сендер оларға жақындамаңдар» немесе «менің Шығыста түркі деп аталатын әскерім бар, ашуыма тиген адамдарға оларды жіберемін», деген хадистер түркі халықтарының әскери қабілетін паш етті [30].

Ақиқаттығы дәлелденбесе де, аталған хадистер түркі халықтарына рухани қуат берген және әлгі типтегі хадистердің ақиқаттығын дәлелдеу мақсатында түркі халықтары ислам туын биікке көтерген XI ғасырдан бүгінгі күнге дейін үлкен жетістік пен даңққа бөленіп келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. A.Özaydın, Türklerin İslamiyeti Kabulü, Türkler, 4, Ankara 2002, s.239-269 Z.Kitapçı, Türklerin Müslüman Oluşu, Türkler, 4, Ankara, 2002, s.269,277.
2. H.D.Yıldız, İslamiyet ve Türkler, İstanbul, 1976, s.7-8
3. Faruk Sümer, Oğuzlar, İstanbul, 1981, s.86.
4. Mesudi, Muruzuc Zehep, Tercüme, İstanbul 2007, s.45.
5. H.B.Çantay, Kuran-Kerim Meali, Ankara, 1952, Hucurat Suresi
6. H.Tanyu, İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Ankara, 1980
7. M.Uydu, Türk-İslam Bütünleşmesi, İstanbul, 1995
8. Süleyman Kocabaş, Adil Türk İdaresi, İstanbul, 2005, s.15
9. Orhun Abideleri, Kültegin, doğu I,
10. Orhun Abideleri, Kültegin, doğu I
11. De Groot, Die Hunnen der Vorscristlichen Zeit I, Berlin,Leipzig, 1921, s.242
- 12.Uydu, a.g.e., s.15,24, İ. Hami Danışmend, Türk Irkı Neden Müslüman Oldu, s.17 vd)
- 13.W.Barthold, Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimine Dair, Türk. Terc., Belleten, Ankara, 1943, s.43
14. İ.Kafesoğlu, Eski Türk Dini, Ankara, 1980
15. A.Donuk, Türk Ailesi ve Vasıfları, Türk Yurdu, S.16, Ankara, 1988, s.5-9
16. A.İnan, Göçebe Türk Boylarında Evlatlık, A.Ü.DTCF Dergisi, VI, 3, 1948
17. Donuk, Türk Ailesi, s.8
18. İ.Kafesoğlu, Türk milli Kültürü, İstanbul, 2007, s.265
19. A.Onat, Hsia Devleti, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1977, s.91, 94
20. A.Donuk, Türk Devletinin Kudsîyetinin Kaynakları, Türk Yurdu, S.7, Ankara 1987, s.16-22
21. A.Donuk, EskiTürklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları, TDA Dergisi, S.17, İstanbul, 1982, s.103-152
22. A.Donuk, "Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı", Tarih Enstitüsü Dergisi, S. X-XI, 1981, s. 29-56.
23. Kafesoğlu, Milli Kültür, s.159
24. Orhun Abideleri, Kültegin Yazıtı Güney kısmı, str 6
25. A.Donuk, Türklerde Vatan Sevgisi, Türk Kültürü, S.266, Ankara 1985, s.1*9
26. O.Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul 1985
27. De Groot, a.g.e., s.223
28. Uydu, a.g.e., s.119-225 Kafesoğlu, Milli Kültür, s.347-350
29. S.M.Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, s.214
30. Z.Kitapçı, Hz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı, İstanbul, 1986

REZUME

Mualla Uidu Yujel (Stambul)

THE PROCESS AND REASONS OF ADOPTING THE ISLAM RELIGION BY TURKIC PEOPLES

The article deals with the process and reasons of adopting the Islam Religion by Turkic peoples.